

Dette bildet fra 1860-70 årene heter «Min vaskekone og min oppasser» og viser en av vaskekonene i Christiania.

FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

CAROLINE JUTERUD

«En Ødelæggende Concurrence mod Fattigfolk» Tvangsarbeid i Kristiania på 1800-tallet

Året 1867 sendte fattigkommisjonen i Kristiania en klage til magistraten om det den mente var en skadelig konkurranse for byens vaskekoner.¹ Tukthuset hadde begynt å tilby klesvask for Kristianias innbyggere. Denne vaskerivirksomheten var ifølge fattigkommisjonen så billig at den utkonkurrerte de lokale vaskekonene, og disse ble dermed tvunget til å søke om støtte fra fattigkommisjonen for å overleve.

Hvorvidt håndverksvirksomhet i offentlige straffeanstalter kan ha utkonkurrert lokale arbeidere har i liten grad blitt tematisert i norsk arbeiderhistorie. Historiker Jan Eivind Myhre skriver i tredje bind av verket *Oslo bys historie* at tukthusfangene og slavene drev med forskjellig slags dagarbeid og håndverksmessig produksjon, både i og utenfor institusjonene. Videre konkluderer han: «Slik sett dannet hovedstadens institusjoner et beskyttet arbeidsmarked som konkurrerte med det åpne markedet og svekket folks sjanser til å klare seg der». Myhre nevner ikke hvilke kilder som ligger til grunn for denne påstanden, men skriver at dette ble opplevd som et problem i samtiden og at i *Christiania Veiviser* fra 1841 klages det over at «Slaveriværkstedene» tar arbeid fra håndverkere og arbeidsfolk.² Var dette virkelig et problem i samtiden?

Behandlingen av fattigkommisjonens klage kan kanskje gi oss bedre svar på dette. Fikk klagen medhold, eller ble den avvist som usann eller irrelevant? Klagen førte til årelang brevveksling der partene argumenterte for sitt syn på arbeid, arbeidere, fattigdom og skillet mellom det offentlige og private. Diskusjonen tar oss med til kjernen av datidens samfunnstenkning og samfunnssyn. Eller det vil si, de øvre samfunnslags samfunnstenkning og samfunnssyn. Alle saksdokumentene er samlet i et arkivstykke som jeg fant da jeg ordnet arkivet etter arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde. Det er interessant i seg selv at det er her

sakens dokumenter har blitt bevart. Trolig er det arbeidsanstaltens nære forhold til fattigkommisjonen som er årsaken, men fattigkommisjonen sluttet å ha sine møter i arbeidsanstaltens lokaler i 1854 – 12 år før klagen forelå. Sammenblandingen med arbeidsanstaltens arkiv er altså ikke helt logisk.

Tvangsarbeidet

Fra midten av 1800-tallet var det fire straffeinstitusjoner som drev med tvangsarbeid i Kristiania: Slaveriet på Akershus festning, Tukthuset, arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde og Botsfengselet. Slaveriet på Akershus festning (senere Akershus straffeanstalt) var en straffeanstalt for dem som var dømt for alvorlige forbrytelser, men som unngikk dødsstraff. På Slaveriet var det vanlig å sone lengre straffer.

Tukthuset sto klart i Storgata 33 i 1741. Det skulle være en arbeids- og forbedringsanstalt. Hvem som kunne innsettes på Tukthuset ble regulert av den såkalte tukthusforordningen av 1741 som var en plan for revisjon av fattigforsorgen i Kristiania stift. Det var et sted der man i hovedsak kunne tukte de som forbrøt seg mot tukthusforordningen, altså de såkalte uverdige fattige. I starten var det også et sted hvor fattige og/eller foreldreløse barn kunne få oppdragelse og konfirmasjonsundervisning. Tukthuset ble opprinnelig reist som en privat stiftelse for innsamlede midler, men i 1820 tok staten over bygningene og driften. Innen dette hadde Tukthuset utviklet seg til å bli en ren straffeanstalt der hovedsakelig tyveridømte ble innsatt. Opp igjennom anstaltens levetid drev man med forskjellig håndverk og industridrift som tekstilverksted, tobakksspinneri, garveri, fargereri, steinhuggeri og annen produksjon.

Ettersom Tukthuset hovedsakelig ble en straffeanstalt for tyveridømte var det ikke lenger regnet som et egnet sted å innsette personer som var arrestert for tigging eller arbeidsløshet. En stiftelse med navn Prinds Christian Augusts Minde ble dannet i 1809 for å samle inn penger og drive en arbeidsanstalt. Her skulle arbeidsløse arbeide frivillig mens politiet og fattigkommisjonen kunne innsette uverdige fattige under tvang. Stiftelsen gikk til innkjøp av den såkalte Mangelsgården i Storgata 36 på motsatt side av gaten for Tukthuset. Arbeidsanstalten startet for fullt i 1819, og driften ble styrt av en forstander og underlagt fattigkommisjonen som igjen var underlagt kommunen. Anstalten endret seg raskt fra å være arbeidsformidling for arbeidsledige til å bli en ren tvangsarbeidsanstalt.

I tillegg ble Botsfengselet bygget i 1851 for å være et fengsel for korttidsdømte og førstegangsforbrytere. Dette fengselet ble bygget etter Filadelfiamodellen som betød at hver enkelt fange skulle leve og arbeide i en celle helt isolert fra andre fanger. Dette var for å hindre dårlig innflytelse fangene i mellom.

Disse institusjonene var på ingen måte unike for Kristiania eller Norge, men hentet sin inspirasjon fra andre liknende institusjoner i Europa. Det finnes svært mange studier av arbeidshus og straffeinstitusjoner i Europa. Særlig har det pågått en debatt om de engelske *Workhouses* og de franske *ateliers de charité* sin bruk av fattige som billig/gratis arbeidskraft. Historikeren William Olejniczak beskriver hvordan den franske tugottregjeringen på 1770-tallet benyttet *ateliers de charité* for å sette landets fattige i arbeid. Atelierene var offentlig betalte arbeidsprosjekter der fattige kunne melde seg og motta en liten lønn for arbeidet. I følge Olejniczak betydde systemet et brudd med veldedighets-tradisjonen. Fattige som var i stand til å arbeide, kunne ikke lenger forvente almisser, men var ansvarlig for sin egen eksistens. De som fikk det økonomisk bedre ville da kunne se takknemlig opp til en paternalistisk monark som skaffet arbeid istedenfor veldedighet til sitt folk.³ Dette var med på å løsne opp i de tradisjonelle båndene i samfunnet og rettfærdiggjorde den harde behandlingen av omstreifere og løsgjengere som var så karakteristisk for denne tiden. Slik kunne myndighetene gjennomføre store offentlige byggeprosjekter som for eksempel veier, bygninger med mer, ved bruk av nesten ubegrenset billig eller gratis arbeidskraft. Dette forekom også i England der innsatte i tvangsarbeidsanstaltene ble satt til å utføre arbeid som del av sin straff.

Som ideal ønsket myndighetene at disse tiltakene og institusjonene skulle være selvgående og selvfinansierte. Kanskje til og med lønnsomme. Den norske sosiologen Georges Midré skriver at «deler av fattigpleiens organisering – og ikke minst tukthuset – kan forstås som forsøk på å regulere tilgangen på arbeidskraft, på å planlegge og styre landets økonomiske utvikling».⁴ Historikeren Thomas Munck har undersøkt framveksten av det profesjonelle politiet i København på 1700-tallet. I den anledning studerte han den københavnske bruken av tvangsarbeidsanstalter i perioden og fant et ønske om at institusjonene ville være i stand til å generere tilstrekkelig inntekter til å kunne finansiere hele fattigvessenssystemet i København.⁵ Munck konkluderer med at arbeidshusene hadde store finansielle problemer i perioden og ikke klarte å oppfylle dette idealet. Han mener at både det mer frivillige arbeidshuset «Silkehuset» og det mer repressive «Christianshavn arbeidshus» ikke var økonomiske suksesshistorier, men ble opprettholdt fordi de møtte et gjentakende behov. Her refererer Munck til den enorme vekslingen mellom overskudd og underskudd på arbeidskraft og arbeidsoppgaver som var karakteristisk for den tidlige moderne økonomi.⁶ I motsetning til Midré og kanskje også Olejniczaks tilnærming, som fokuserer mer på myndighetenes intensjon med bruken av tvangsarbeid, mener Munck at myndighetene i Danmark hadde en mer pragmatisk

Som ideal ønsket myndighetene at disse tiltakene og institusjonene skulle være selvgående og selvfinansierte.

holdning til sosiale problemer. Dette fordi anstaltene ble opprettholdt noenlunde uendret til tross for at intensjonen om lønnsomhet ikke ble oppfylt.⁷

Verdige og uverdige fattige

Det var de uverdige fattige som skulle innsettes i tvangsarbeidsanstaltene. I tukthusforordningen av 1741 var skillet mellom de verdige og uverdige fattige etablert som mellom de «Selvraadige, Lade, modvillige, Drukkenbolte, friske, ugudelige og arbeidsføre, og de Skrøbelige og rette Fattige».⁸ Dette skillet mellom de verdige og uverdige fattige ble videreført i fattiglovene av 1845. I 1837 kom formannskapsloven som definerte det kommunale selvstyret i landet. Nå skulle byens stemmeberettigede velge medlemmer til formannskap og representantskap. Magistraten var byens forvaltning og utførte alle kommunens oppgaver ved siden av de folkevalgte. Det kommunale selvstyret fikk betydning for den endelige utformingen av fattiglovene i 1845. Til tross for ønsket om en nasjonal lov som ga en løsning på fattigdomsproblematikken, ble resultatet heller et lovverk som var avhengig av den enkelte kommunens ressurser og etablerte praksis.⁹

Til grunn for forskjellen mellom 1700 og 1800-tallets fattigforsorg lå liberalismens inntog og læren om «frihet». Der myndighetene på 1700-tallet hadde regulert bevegelsesmulighetene og forsøkt å binde befolkningen til hjemstedet, åpnet man for økt bevegelse og næringsfrihet på 1800-tallet. Idealet var at alle skulle klare seg selv. Fattighjelp skulle gis på frivillig basis og helst uten noen form for offentlig innblanding. Siden dette var umulig å gjennomføre i praksis, måtte det derfor eksistere et minimalt fattigvesen. Ideelt sett skulle fattigvesenet være avskrekkende, og alt skulle gjøres for å oppmuntre folk til å klare seg selv.

Da fattiglovene ble revidert i 1863 ble skillet mellom de verdige og de uverdige fattige enda tydeligere definert. De verdige fattige som skulle få støtte var: 1) foreldreløse barn under 15 år og sinnssyke når de ikke hadde noe til livsopphold og 2) gamle, vanføre og syke. Friske og arbeidsføre folk skulle i alminnelighet ikke få fattighjelp. I tråd med dette var fattigvesenets budsjett delt inn i tre avdelinger: 1) Foreldreløse barn og sinnssyke; 2) gamle, syke, og vanføre, og 3) friske folk som var: a) barn forlatt av foreldrene eller hvor fattigvesenet hadde måtte skille barn fra foreldrene; b) enker med barn; c) piker med barn og d) forlatte koner med barn.¹⁰ Var du altså en frisk og arbeidsfør mann eller kvinne som var gift og/eller uten barn, så var du uverdige fattig og din nød var selvforskyldt. Uverdige fattige skulle ikke motta støtte og kunne hvis de var hjelpeløse innsettes i arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde. Arbeidsledighet var altså ikke en godtatt årsak til nød og fattigdom. Verdige

Politimester Meltzer skrev på sine gamle dager en bok kalt *Politinotiser* (1912) om alt han hadde opplevd som politi i Kristiania. Boken ble illustrert av A. Bloch og A. Bohr Olsen. I illustrasjonen *Gråtekoner* ser vi tydelig ideen om den late arbeider som klagde istedenfor å arbeide. FOTO: OSLO BYARKIV

fattige som brøt fattiglovens paragrafer om tigging eller løsgjengeri og drukkenskap ble straffet som uverdige fattige.

Fattigkommisjonen besto i 1866 – det året klagen på Tukthusets vaskerivirksomhet ble sendt av kommisjonen – av syv representanter valgt av representantskapet og formannskapet, og sognepresten. Kommisjonens ordfører var første rådmann fra magistraten.¹¹ Fattigkommisjonen hadde det overordnede ansvaret for fattigvesenet i byen. Under seg hadde den fire fattigforstandere som hadde ansvar for hvert sitt fattigdistrikt. Fattigforstanderne bestemte hvem som var verdige eller uverdige til å få støtte av fattigvesenet. Ved spørsmål om fast støtte, eller innsettelse i fattighus eller lignende hjelpeanstalter, kom saken opp for fattigkommisjonen.¹²

På midten av 1800-tallet gjennomgikk Kristiania store endringer. Fra å være et lite tettsted ble byen hovedstad og med det sentrum for regjering og administrasjon. På grunn av dette vokste byens innbyggere fra

38 000 til 119 000 i perioden 1858 til 1870.¹³ Denne økningen førte til et større arbeidsmarked – men også til en økning både i fattigdom og arbeidsledighet. Så lenge Kristiania var en handelsby, besto arbeiderbefolkningen hovedsakelig av forskjellige håndverkere og dagarbeidere som arbeidet ved bryggene og på skipene ved havna. De sistnevnte mistet hele sin arbeidsinntekt når vinteren kom og fjorden frøs til. Kun et fåtall av byens arbeidere var ansatt på fabrikkene langs Akerselva. I 1850-årene var det rundt 50 bedrifter langs elva og disse ga arbeid til omtrent 1000 arbeidere.¹⁴ For arbeiderfamiliene var kvinnes arbeidsinntekt like viktige som mennenes. Det var ofte deres arbeidsinntekt fra tjeneste hos byens formuende familier, fabrikkarbeid, diverse håndarbeid og fra vask – som denne artikkelen handler om – som holdt familiens økonomi i gang året rundt. Forstedene rundt byen vokste i enorm hastighet, og boforholdene var for den alminnelige arbeiderfamilie elendige. Folk bodde trangt – fem i hvert rom i gjennomsnitt¹⁵ - og betalte ofte høy husleie i forhold til arbeidsinntekt.

Økt konkurranse

I 1866 tok formannskapet i Kristiania opp spørsmålet om den kommunale bade- og vaskeanstalten skulle utvides til også å vaske klær for private innbyggere. Dette skulle bli starten på klagen på Tukthusets vaskerivirksomhet. Den kommunale bade- og vaskeanstalten hadde blitt skjenket byen fire år tidligere av grosserer Thorvald Meyer. Magistraten sendte ut et brev hvor det ble bedt om en utredning om saken fra fattigkommisjonen. I fattigkommisjonen ble saken fulgt opp ved at kommisjonsmedlemmet fabrikkier Knud Graah innhentet diverse undersøkelser om driften av og lønnsomheten til vaskerivirksomhetene i byen. Som eier av Vøyen bomullspinneri, en av landets første tekstilfabrikker, var Graah et naturlig valg i en sak som handlet om virksomheter og deres lønnsomhet.

I tillegg til Graahs undersøkelser engasjerte den tidligere fattigforstanderen Ordning seg i saken. Hans brev til fattigkommisjonen datert 3. mai 1866 er det første som kobler Tukthusets vaskerivirksomhet til saken. I følge Ordning måtte spørsmålet om utvidelse av den kommunale vaskeanstaltens virksomhet ses i lys av den kjensgjerning at Tukthuset hadde begynt med vaskerivirksomhet. Denne vaskerivirksomheten hadde i følge Ordning gitt byens befolkning både billig og bra vask. Dette gjorde at flere formuende familier kunne vaske tøyet utenfor huset og dermed frigjøre tjenernes tid og arbeid til andre oppgaver. Tukthusets tilbud hadde også bidratt til en konkurranse som holdt prisene for vask nede og i følge Ordning gjort at den private arbeideren ble oppmuntret til å vise større flid og nøyaktighet i sitt arbeid. Ordning ga i sitt brev en beskrivelse av vaskekonenes arbeid og livsvilkår som jeg ikke har funnet

andre steder. Han forklarte at det var vanlig i «mindre formuende familier» at husets tjener utførte vaskearbeid, mens det i større hushold var vanlig å ansette en eller flere vaskekoner ved siden av tjenerne til å gjennomføre vasken. Disse vaskekonene tok som regel vasken med seg hjem og leverte tøyet tilbake ferdig vasket. I disse tilfellene gikk all fortjeneste til vaskekonene. Det å få vasken gjort utenfor huset av andre enn husets faste tjenere hadde blitt mer og mer vanlig fordi husleiene i byen steg og flere familier – også i høye sosiale lag – derfor bodde trangere enn før.

Det var dette markedet som Tukthuset – og snart også kanskje den kommunale vaskeanstalten – konkurrerte i. Tukthuset tok imot «Snese vasken». Dette var den store grovere vasken, og man måtte levere et visst kvanta med tøy om gangen for å kunne vaske. Den finere vasken og strykningen ble gjort av arbeidere i byen og flere mindre «franske» vaskerier, som sysselsatte en del arbeidere. I følge Ordning var tapet av den store «Snese vasken» allikevel et betydelig tap for byens arbeidere. Han forteller om hvordan vaskekoner gradvis hadde mistet sitt arbeid til Tukthuset og på den måten «kom i Nød og Elendighed». De forsøkte å erstatte tapet av arbeidsinntekt med for eksempel syng av sekker eller drevplukning (som var opptrevling av gammelt tauverk), men dette kunne på langt nær erstatte all den tapte inntekten. Ordning kjente til konkrete personer som hadde blitt utkonkurrert av Tukthusets vaskeri, og mente bestemt at hvis det trengtes eksempler på personer eller familier som etter dette trengte offentlig støtte «da vilde ogsaa saadanne Exemppler kunne opvises».

Den forrige vinteren hadde nøden og mangelen vært spesielt trykkende og arbeidsløsheten spesielt stor. Ordning tvilte ikke på at Tukthusets virksomhet hadde forverret situasjonen. For om vinteren stanset nemlig arbeidet for mennene og familiene var helt avhengig av det arbeidet som kvinnene kunne få. Vask var en svært viktig del av dette arbeidet. Et bevis på at det hadde vært en spesielt vanskelig vinter, var i følge Ordning mengden klær og ting som pantelånerne i byen hadde fått inn. De hadde til og med måtte leie nye lokaler for å få plass til alt det som folk hadde pantsatt for å overleve. Enkelte barn gikk rundt nesten uten klær fordi klærne var pantsatt hos pantelåneren. En ting var i følge Ordning tapet av arbeidsfortjeneste blant byens arbeiderbefolkning, en annen og like viktig faktor var «Tabet af den Hjælp og Deeltagelse, der bliver den arbejdende klasse tildeel fra deres Side, for hvem Arbeidet udføres.» Ordning var nemlig overbevist om at det var en stor fordel at fattige personer fikk arbeid hos mer formuende familier. For da kunne disse familiene ha en god moralsk innflytelse på den fattige og rekke ut en hjelpsom hånd. Denne samhandlingen mellom familier av ulik stand og stilling fremmet velgjørenhet og hjelpsomhet i samfunnet.

Den forrige vinteren hadde nøden og mangelen vært spesielt trykkende og arbeidsløsheten spesielt stor.

Kristiania Tukthus sto ferdig i Storgata 33 i 1741. Fotografiet er fra rundt 1910. FOTO: OLAF MARTIN PEDER VÆRING / OSLO MUSEUM

Dersom de formuende familiene heller vasket sitt tøy hos Tukthuset, ble samhandlingen brutt og samfunnet led et betydelig tap. Dette argumentet avslører at Ordning var påvirket av en paternalistisk tankegang, det vil si at de mer bemidlede i samfunnet hadde et moralsk og økonomisk ansvar for de mindre bemidlede.

Mest fordelaktig ville det derfor i følge Ordning være hvis en kunne få slutt på all vaskerivirksomhet ved Tukthuset. Hvis dette ikke gikk, ville utvidelsen av den kommunale vaskeanstalten være å foretrekke. Da ville den kunne konkurrere med Tukthuset og inntektene gå til kommunen og ikke staten.

Billigere og bedre vask

Det var en splittet fattigkommisjon som i september 1866 sendte svaret til magistraten på spørsmålet om den kommunale bade- og vaskeanstalten burde vaske for private. Brevet som ble sendt var derfor delt i to, der den første delen representerte synet til «Fattigkommissionens Fleerhed» og den andre de tre medlemmene fabrikkieier Graah, stadsfysikus Steffens og professor Brandt.

I første del av brevet slo fattigkommisjonen fast at selv om den ikke kunne påvise noen økning i antallet som hadde søkt fattighjelp etter Tukthuset begynte med sin vaskerivirksomhet, så «anseer man det dog som en Selvfølge, at en betydeligere konkurrance i denne Arbeidsgreen vil ved Formindskelse af mange fattige Folks Arbeidsfortjeneste bringe Adskillige et Trin nærmere til Fattigforsørgelses-Trang». Tukthusets vaskerivirksomhet hadde altså i følge fattigkommisjonen ført til at folk fikk mindre arbeidsfortjeneste og dermed levde under dårligere kår enn tidligere. Dette var til og med en selvfølge for fattigkommisjonen.

Den anerkjente også Ordnings uttalelser om det negative i at forbindelsen mellom de fattige familiene og de mer formuende familiene ble brutt. Samtidig påpekte fattigkommisjonen at det hadde vært tilfeller hvor innleid hjelp til husene hadde hatt en nedbrytende innflytelse på det tjenestefolket som bodde og arbeidet fast i huset. Den moralske gevinst av at tjenestefolket hadde nær kontakt med eierne av huset kunne altså forringes av at tjenestefolket hadde for mye kontakt med innleid hjelp.

Til tross for anerkjennelsen av at saken var reell og at innflytelsen på den fattigere del av befolkningen uten tvil var negativ, mente fattigkommisjonens flertall at den kommunale vaskerianstalten burde utvide driften og Tukthuset fortsette sin vaskerivirksomhet. Dette begrunnet flertallet med at de ikke kunne innskrenke seg til bare å være «Talsmand for den fattigere Deel af Befolkningen». Det var nemlig slik at en kommune ikke burde sky slike forbigående besværligheter – som at mange mistet arbeidsfortjeneste – da man var i en situasjon hvor det konsentrerte arbeidet ville bety en lettelse i byrdene for byens familier i sin alminnelighet. Den vasken som vaskekonene hadde gjennomført var i følge flertallet i fattigkommisjonen «dyr, meget ofte slet udført, og Mange have mistet sine Ting ved Bedragerier og Tyverier [...]». Konklusjonen til fattigkommisjonens flertall ble at hensynet til de personlige interessene hos arbeiderbefolkningen som ble utsatt for konkurranse oppveides av hensynet til de personlige interessene til de som kjøpte vasketjenester. Disse ville tape «med en kunstig og tvungen Opredelse af de tidligere Forhold». Dette forutsatte at den kommunale vaskeanstalten ikke trengte tilskudd fra kommunen og at Tukthuset ble oppfordret til å følge de prisene som ble fastsatt for vaskeanstalten.

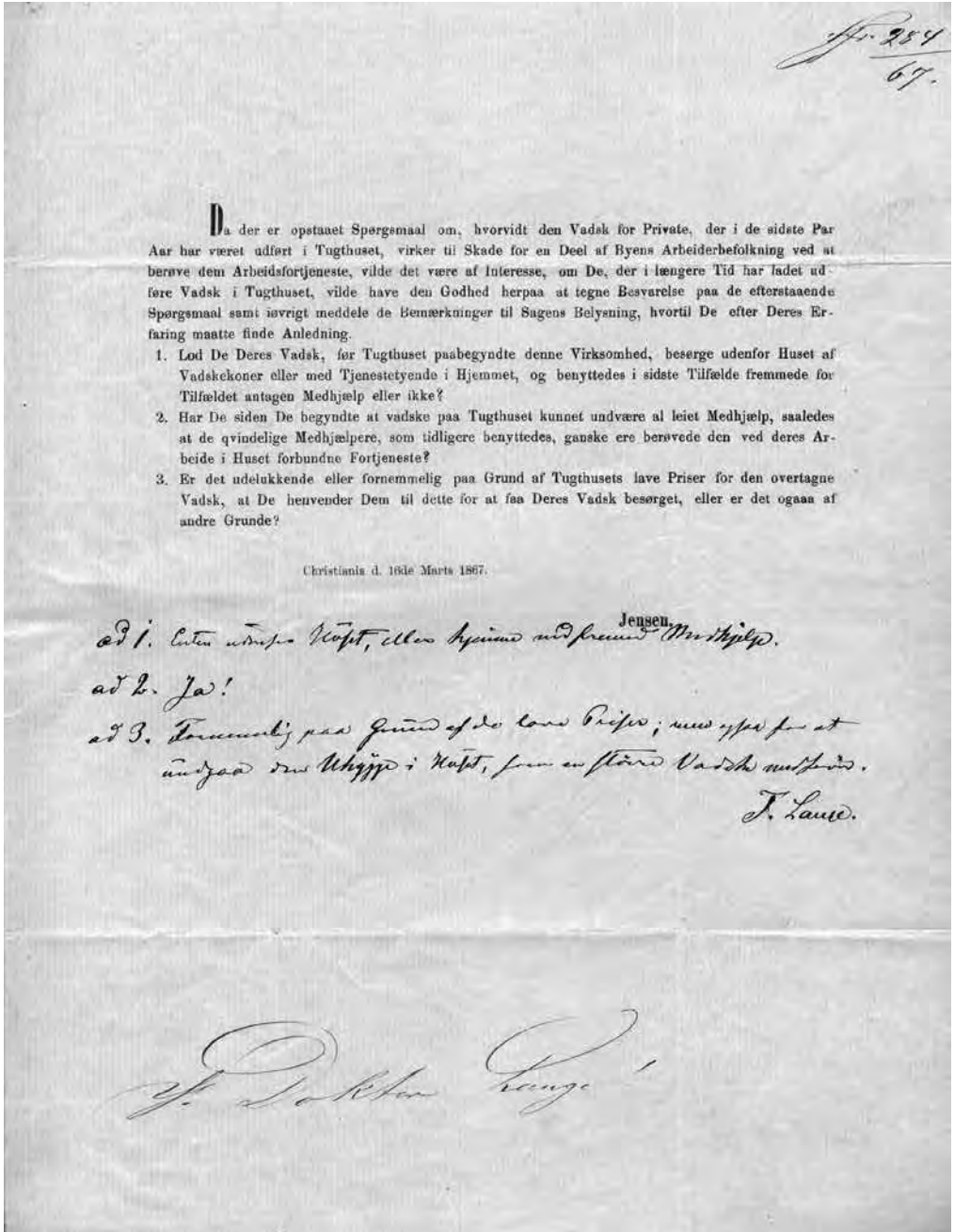
I brevetts andre del kom imidlertid de tre resterende medlemmene til orde. Mindretallet var ikke beroliget av at konsentrasjon av virksomheter var «Tingenes Gang». De var uenige i at dette var en mer fullkommen tingenes orden og at alle bare måtte finne seg i de ulempene som denne overgangsfasen representerte. Visst aksepterte de at arbeidet ble mest produktivt når det kunne drives stort. En fabrikkmessig måte å jobbe på ville derfor alltid forbigå det individuelle arbeidet i produktivitet og lønnsomhet. Men når det kom til hva som var det beste for arbeideren – hva

som hjalp til å øke hans bevissthet om arbeidets verdi og betydning – så var de ikke i tvil om at individuelt håndverk var bedre enn fabrikken. Her trakk fattigkommisjonens mindretall inn den moralske oppdragelsen av arbeideren som et argument mot Tukthusets vaskerivirksomhet. Dette likner på Ordnings argument om de formuende familiers positive innvirkning på tjenestefolket. Å lære de innsatte gleden av arbeidet var sett på som en av straffeanstaltene viktigste oppgaver. Hvis de innsatte bare forsto den velgjørende effekten av å gjøre ærlig arbeid, ville de slutte med sin moralsk forkvaklede livsførsel og returnere som nyttige medlemmer av samfunnet. Det var derfor bekymringsfullt at Tukthuset skulle lære opp de innsatte i vasking; et arbeidsområde som ved løslatelsen ikke ville kunne gi arbeid, ettersom Tukthuset representerte for sterk konkurranse. Visst kunne noe av ulempene for den fattigere delen av befolkningen veies opp av at resten av befolkningen fikk billigere og bedre vask, «men Tilintetgjørelsen af en heel Næringsvei, der i sig selv er naturlig og som skaffer mang en fattig Familie Brød, er et socialt Onde af langt større og vedværende Indflydelse.»

Tingenes orden

Det todelte brevet fra fattigkommisjonen ble sendt uten konklusjon til magistraten i september. I januar 1867 ble saken fulgt opp da fattigkommisjonen sendte nye brev både til Justisdepartementet (som hadde ansvar for Tukthuset) og magistraten. Nå var fattigkommisjonen av en ukjent grunn kommet til enighet. Brevene inneholdt en sterk oppfordring om at justisdepartementet og magistraten måtte se på den konkurransen som Tukthusets vaskerivirksomhet utgjorde. Magistraten ble bedt om å legge saken frem for formannskapet i byen, men formannskapet mente at det trengtes videre utredning før saken kunne komme opp til diskusjon. Magistraten tok derfor kontakt med stiftsdireksjonen (forgjengeren til dagens fylkeskommune) som igjen henvendte seg til Christiania Tukthuskommisjon. Da tukthuskommisjonen fikk henvendelsen startet de en utredning som inkluderte en spørreundersøkelse blant tukthusvaskeriets kunder. 49 svar på spørreundersøkelsen kom inn, av dem ligger 46 vedlagt sakens dokumenter i arkivet. Hvor de tre siste svarene befinner seg vet vi ikke.

I mai kom svaret fra Tukthuset. Tukthuset innrømte at en del vaskerier nok hadde mistet sitt arbeid som følge av Tukthusets vaskerivirksomhet. Men dette gjaldt «aldeles ikke, med Hensyn til den Deel af disse Folk, som modtage Vadsk i deres Hjem, og udfører denne tilfredstillende.» Det var altså kun de som hadde hatt tjeneste i husene og vasket i huset som hadde mistet arbeidet. Dette gikk i mot det Ordning hadde sagt tidligere om at tapet av snesevasken fikk konsekvenser for de

Her har doktor Lange svart på Tukthusets spørreundersøkelse. Han skriver meget tydelig at grunnen til at han vasker hos Tukthuset er de lave prisene og for å unngå den uhygge i huset som en større vask medfører. FOTO: OSLO BYARKIV

Straffeanstaltene og arbeidsanstalten skulle tukte de innsatte og lære dem verdien av arbeidet.

innleide vaskekonene – med mindre de utførte denne vasken utilfredsstillende. Ifølge Tukthuset gikk det ikke an å opprette store virksomheter uten at et større eller mindre antall individer kom til å lide under konsentrasjonen av arbeidet. Det ville jevnlig oppstå overgangstilstander der arbeiderklassen ville bli berøvet et eller annet arbeide, og da ble det alltid klager og «Ramaskrig». Som det hadde blitt da for eksempel fabrikkveveriene og «træskemaskinene» kom. Argumentet til Tukthuset var altså det samme som tidligere ble ytret av flertallet i fattigkommisjonen: utviklingen av industri og fabrikkarbeid var fremskritt som ikke burde hindres. Overgangstilstanden for arbeiderne var tingenes orden og en naturlig konsekvens av samfunnets progresjon. Som vi ser av argumentasjonen ovenfor var dette en sannhet som alle partene var enig i. Dette i seg selv er bemerkelsesverdig og forteller noe om hvor sterkt den liberalistiske tankegang sto blant beslutningstakerne i Kristiania. Historikeren Edvard Bull d.y. kaller dette for «det nittende århundrets utviklingsoptimisme» eller «borgerskapets framtidstro». I kontrast til dette førte de økte klasseskillene i samtiden til at flere arbeidsfolk følte at levekårene var blitt verre, ikke bedre for folk flest. Disse fant sin stemme i thranitterbevegelsen på midten av 1800-tallet.¹⁶

Tukthusets svar slo fast at «Ordentlige Folk mangle Sjelden Sysselsættelse». I følge Tukthuset elsket de «dovne» arbeidsfolkene å klage over arbeidsløshet, men skaffet man dem arbeid takket de alltid nei. Klagene hadde i følge Tukthuset ikke rot i virkelig mangel på arbeid, men at vedkommende som klaget ikke ville utføre ordentlig og jevnlig arbeid. Ideen om den dovne arbeider som ikke vil arbeide og som derfor måtte tuktes til å forstå arbeidets verdi og gleder, var som tidligere nevnt en sentral idé i fattigomsorgen på 1800-tallet.

Straffeanstaltene og arbeidsanstalten skulle tukte de innsatte og lære dem verdien av arbeidet. Fabrikkeier Graah og fattigkommisjonens mindretall hadde satt spørsmålstegn ved om vaskerivirksomheten virkelig ga de innsatte muligheten til å bli rehabilitert og returnere til samfunnet som gode borgere. Til dette svarte Tukthusets forstander at de fleste kvinnelige fangene som ble innsatt i Tukthuset «ere aldeles ukyndige i al huslig Gjerning» og det hadde derfor vært vanskelig å få de ansatt som tjenestepiker etter løslatelsen, «og jig antager, at de respektive Kommuner er bedre tjent med at disse gaa over i saadanne Stillinger, end at de befolke vore Bordeller og Sangeskipper». Det hadde blitt betydelig lettere å få disse pikene ansatt som tjenestepiker etter at Tukthuset hadde begynt å lære dem opp i vasking, strikking, veving, syng og å gjøre rent. Og skulle dette fortsette måtte virksomheten få lov til å fortsette.

Fritt versus ufritt arbeid

Den 13. januar 1868 – året etter partene i saken hadde kommet med sine argumenter og utredninger – opprettet formannskapet en kommisjon for å forberede saken før det ble truffet en beslutning. Denne komiteen la 31. mars 1869 frem sin konklusjon.

Kommisjonen var helt enig i at dersom små næringskilder ble oppslukt og utkonkurrert av store virksomheter, så hørte det til «de dagligdage Kjendsgjæringer». Den overgangsfasen som ble skapt av dette var «skikket til at fremkalde en vis Beklagelse», men det var gjennom denne konkurransen at de store fremskrittene for samfunnet ble vunnet. Men det var også slik at det kun var «det frie Arbeidets concurrance» som arbeideren burde finne seg i uten å «knurre». Det at staten utkonkurrerte et allerede opptatt arbeidsfelt ved bruk av gratis disponert og tvungen arbeidskraft, var ikke rettferdiggjort med denne sannheten. Komiteen mente at Tukthuset ikke kunne pårope seg et liberalistisk argument om næringsfrihet fordi det var en statlig innretning som benyttet seg av tvangsarbeidere – ikke frie arbeidere. Til tross for dette konkluderte komiteen med at konsekvensene som skulle komme av konkurransen allerede burde ha materialisert seg. Det hadde altså ingen hensikt å legge ned vaskerivirksomheten til Tukthuset fordi den tenkte overgangsfasen måtte være over. Komiteen mente derfor at den beste løsningen ville være å sette prisene til et nivå som vaskekonene kunne konkurrere med. Forslaget var å heve prisen i Tukthuset fra 20 skilling sneset til 40 skilling sneset.

Formannskapet besluttet 21. april 1869 med seks stemmer mot fem at Tukthusets vaskerivirksomhet «for Tiden ikke driver i noget betydeligt Omfang». De innskrenket seg derfor til å uttale et håp om at denne virksomheten ikke ville utvides og at prisene ble bestemt «saaledes, at det frie Arbeide ikke ved concurrance bliver undertrykt». Formannskapet valgte altså å la Tukthuset bestemme selv hva det ville gjøre. De fem som stemte i mot ville ta fattigkommisjonens innstilling til følge. Saken endte altså med ingen tiltak til tross for kommisjonens konklusjon som påpekte at argumentet om næringsfrihet ikke kunne brukes om en straffeanstalt. Nettopp på grunn av at de innsatte utførte tvangsarbeid og derfor ikke var frie arbeidere.

En ubegrunnet klage?

Formannskapets endelige beslutning tok altså ikke noe standpunkt til hvorvidt fattigkommisjonens påstand om at Tukthuset utkonkurrerte de lokale vaskekonene faktisk var sann. Dette skyldes at formannskapet aldri tok stilling til dette spørsmålet – det var ikke dette striden sto om. Alle var enige i at Tukthusets vaskerivirksomhet utøvde konkurranse på

det åpne markedet. Spørsmålet for myndighetene var om dette var riktig eller galt, naturlig eller unaturlig? Ingen benektet at konkurransen fant sted og at arbeidsfolk mistet arbeidsinntekt. Det var hvilke arbeidsoppgaver som forsvant og omfanget av konkurransen som ble diskutert. At konkurransen resulterte i tapt arbeidsinntekt ser vi av utregningene gjort av både Tukthuset og fattigkommisjonen. Der kom det frem at Tukthuset vasket til først 18, så 20 skilling sneset, mens vaskekonene tidligere hadde vasket til over 40 skilling sneset. Fabrikkeier Graahs undersøkelser viste at hvis den kommunale vaskeanstalten skulle ha overskudd på sin vaskevirksomhet, så måtte den vaske til over 40 skilling sneset. Dette ble avvist som for høyt av den nedsatte kommisjonen i 1869 – men innen da hadde kanskje forholdene forandret seg fra Graahs undersøkelser tre år tidligere. De vaskekonene som Graah skrev om fortalte at de hadde forsøkt å vaske til Tukthusets priser, men hadde endt opp med ingen profitt og allikevel tapt sine tidligere kunder til Tukthuset. Ikke bare var konkurransen reell, den hadde også konsekvenser for prissetting og næringen som helhet. Men var det slik at alle straffeanstaltene i Kristiania konkurrerte med det åpne markedet og svekket folks sjanser til å klare seg, som Myhre påstår i Oslo bys historie?

Vi vet at alle straffeanstaltene drev med ulike former for håndverk og industridrift for å sysselsette de innsatte og bringe inntekter til anstaltene. I regjeringsinnstillingen fra Justisdepartementet fra 1868, som omhandler perioden 1869 til 1872, ser vi at Slaveriet hadde et fangeantall på 250, Tukthuset på 450 og Botsfengselet på 200.¹⁷ Dette var trolig regnet ut fra det antallet man til enhver tid hadde kapasitet til å ha innsatt – altså antall plasser i anstalten eller antall innsatte ved utgangen av 1868. I arbeidsanstalten var det innsatt 306 personer ved utgangen av året 1869.¹⁸ Basert på dette kan vi si at det var gjennomsnittlig 1206 fanger som var innsatt i de fire straffeanstaltene til enhver tid i Kristiania i denne perioden. Vi husker fra tidligere at de 50 bedriftene langs Akerselva sysselsatte omtrent 1000 arbeidere i 1850-årene. Industribedriftene langs Akerselva representerte på langt nær hoveddelen av sysselsettelsen av arbeidere i Kristiania, men det er allikevel interessant da straffeanstaltene – og spesielt Tukthuset – ble anklaget for å drive med produksjon i fabrikkmessig skala. Straffeanstaltene hadde altså muligheten til å produsere like mye varer som nesten hele resten av byens industri til sammen. For å finne ut hva straffeanstaltene klarte å produsere kontra de ulike bedriftene i byen trengs det grundige undersøkelser av både straffeanstaltenes og bedriftenes regnskaper. Slike undersøkelser er hittil ikke gjennomført og vil nok vanskeligjøres av at kildematerialet kan være vanskelig tilgjengelig og ufullstendig. En nøyaktig utregning av hvor mye straffeanstaltenes arbeidsvirksomhet påvirket det åpne markedet i byen vil derfor ikke være mulig innenfor rammene av denne artikkelen –

Tukthuset var ikke den eneste anstalten som drev med vaskerivirksomhet. Slik så det ut da kvinnene på Ebenezer redningshjem for prostituerte vasket tøy rundt 1910. FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

men at Tukthuset drev vaskeri i en skala som representerte en konkurranse som påvirket priser og tilgangen på arbeid bør være utenfor tvil.

Straffeanstaltene skulle være lønnsomme og effektive. Tydeligst blir dette idealet når vi ser på Botsfengselet – den nyeste og mest vitenskapelige anstalten i samtiden. I beretningen om botsfengselets virksomhet for året 1868 forklarer fengselsdirektør Petersen utførlig om hvordan latrinesystemet i fengselet hadde blitt omdannet slik at det kun var nødvendig å rense kloakken to ganger i året, istedenfor en gang i måneden som tidligere. Dette sparte fengselet for betydelige utgifter og gjødselen som ble dannet ville kunne bringe inntekter.¹⁹ Forstanderen for arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde, Arne Omsted, forteller entusiastisk i sin bok *Fra Mangelsgården til Sing Sing*, at i 1890-årene hadde anstaltens drift generert overskudd i en lang rekke år.²⁰ Størrelsen på overskuddet ble ikke spesifisert, men det er lite trolig at anstaltene skaffet betydelige inntekter til stat og kommune. Det gjaldt nok heller å holde utgiftene nede og inntektene på høyde med utgiftene slik at anstaltens budsjett kom i balanse. Trolig gjelder dette også både Tukthuset og Slaveriet. Lederne av anstaltene ofret nok ikke mange tanker på den

konkurransen driften deres påførte det åpne markedet. Deres fokus må ha vært på anstaltens lønnsomhet og drift og deres perspektiv var rettet oppover mot de myndighetene som de skulle rapportere til.

Hvorfor fikk ikke klagen gjennomslag?

Til tross for at fattigkommisjonens klage på Tukthusets vaskerivirksomhet helt tydelig representerte et virkelig problem fikk ikke klagen gjennomslag – hvorfor ikke? Formannskapet begrunnet sin beslutning om ikke å gjøre noe med at vaskerivirksomheten «for Tiden ikke driver i noget betydeligt Omfang». De konsekvensene som fattigkommisjonen pekte på i starten av utredningen hadde i følge formannskapet og undersøkelseskomiteen ikke kunne bevises tilstrekkelig. Fattigkommisjonen hadde ikke klart å oppdrive noen konkrete eksempler på personer eller familier som hadde mistet arbeidsfortjeneste og dermed måttet søke om fattigunderstøttelse på grunn av Tukthusets virksomhet. Det hadde vært vanskelig å knytte de økte fattigutgiftene direkte til Tukthusets vaskerivirksomhet, og uttalelsene fra fattigforstanderne hadde vært vage og uklare, med antagelser om nød, men uten konkrete eksempler. Saken ble altså avvist fordi fattigkommisjonen ikke hadde klart å oppdrive gode nok beviser mot Tukthuset.

Men med den kunnskapen vi har om fattigvesenet og straffeanstaltene virker dette som en altfor lettvinnt begrunnelse. Formannskapets begrunnelse gir ikke mening når man ser på komiteens klare uttalelse om at liberalistiske argumenter ikke gjelder for tvangsarbeid. Sakens argumenter og undersøkelser framstår som helt fjernt fra det som må ha vært arbeidernes realitet. Tidligere fattigforstander Ordning var så vidt inne på dette da han forklarte at den nøden som krever offentlig inngripen i en persons eller families liv «sjelden eller aldrig kommer saa pludselig, bestemt og afgjort» at det kun er én bestemt årsak til fattigdommen. Det skulle derfor skje svært mye forstyrrelse i en families økonomi og den måtte gå flere trinn ned i dypere nød og fattigdom før alle ressurser var uttømt og en måtte søke om offentlig fattigunderstøttelse. For Ordning var dette en forklaring på hvorfor konsekvensene av Tukthusets vaskerivirksomhet ikke ville bli synlige som en umiddelbar økning av fattigutgiftene.

Ordnings beskrivelse stemmer godt overens med det som historikere har funnet ut om hvordan det laveste sjiktet av byens befolkning fikk endene til å møtes. Historiker Johanne Bergkvist beskriver i sin masteravhandling hvordan de fattige i Kristiania på slutten av 1700-tallet livnærte seg av det hun kaller mangesyslerøkonomi. Begrepet beskriver en livsform der alle familiens medlemmer bidro til familiens økonomi og overlevelse og der flere forskjellige former for inntekter til sammen

utgjorde familiens økonomi. Bergkvist finner at inntektskildene i mange-syslerøkonomien ofte vekslet mellom både lovlige og ulovlige, og mellom ulike stadier i personenes livsløp, sesong, arbeidsmuligheter og arbeidsførhet. Tigging kunne også være langt mer innbringende enn offentlig fattighjelp.²¹ Denne innsikten i de lavere sjikt av befolkningens levekår er helt avgjørende hvis vi skal forstå hvem Tukthusets vaskerivirksomhet faktisk rammet og hvordan den rammet. Dette gjør det også innlysende at myndighetenes forventning om økte fattigutgifter som en direkte konsekvens av Tukthusets virksomhet bunnet i en manglende forståelse for de fattige. Fordi fattigvesenet var bygd opp rundt et ideal om å være minimalt og avskrekkende var kravene for å motta fattighjelp svært høye og terskelen blant de fattige for å søke den likeså. Som vi så ovenfor: var du frisk og arbeidsfør og mann eller kvinne som var gift og/eller uten barn så var du uverdigg fattig og din nød var selvforskyldt. Klagen handlet om vaskekoner – som jo hadde bevist seg å være arbeidsføre gjennom å kunne vaske – og derfor trolig i hovedsak ble klassifisert som uverdige fattige. De uverdige fattige førte ikke til noen økning i fattigutgiftene, men til en økning i antall arrestasjoner hos politiet og antall innsettelser i arbeidsanstalten – og kanskje også straffeanstaltene hvis man krysset grensen mellom det lovlige og ulovlige. Fattige som i utgangspunktet var regnet som verdige fattige kunne også – gjennom å gjøre seg skyldig i tigging – bli dømt til tvangsarbeid som uverdige fattige. Og som nevnt ovenfor kunne ofte tigging være mer inntektsbringende enn den minimale offentlige fattighjelpen.

Innledningsvis i denne artikkelen henviste jeg til Myhres omtale av misnøyen i samtiden omkring straffeanstaltene håndverksvirksomhet. Myhre siterer videre fra bladet *Christiana Veiviser* fra 1841: «Håndverkerne er for uselvstendige og udannede til å komme nogen vei med sine klager, og arbeiderne er nedsyltet i dyre husleier og vinterledighet. Når det er arbeid å få om sommeren, går pengene til gjeld hos husverten og høkern.»²² Ideen om den udannede arbeider kjenner vi igjen fra brevvekslingen der det refereres til den dovne arbeideren som heller vil klage enn å arbeide. Tukthuset brukte dette som et argument for hvorfor historiene fortalt av tidligere fattigforstander Ordning og fabrikkieier Graah om vaskekoner som hadde mistet arbeidsinntekt ikke kunne anses som troverdige. Dette forklarer også hvorfor intervjuer eller spørreundersøkelser ikke ble opptatt blant byens vaskekoner, men heller blant de formuende familiene som benyttet seg av Tukthusets vaskeri. Arbeiderne ansåes ikke som troverdige i vurderingen av sin egen livssituasjon.

Men hvis vaskekonenes tap av arbeidsinntekt egentlig var uinteressant for beslutningstakerne – både fordi tapet ikke var troverdig og fordi

Fattige som i utgangspunktet var regnet som verdige fattige kunne også – gjennom å gjøre seg skyldig i tigging – bli dømt til tvangsarbeid som uverdige fattige.

det uansett var en del av en naturlig progresjon og en uunngåelig overgangsfase – hvorfor ble det noen sak i det hele tatt?

Utgifter versus inntekter

Kanskje blir det riktige spørsmålet å stille: hvem tapte penger på Tukthusets vaskerivirksomhet? Hvorfor hadde noen interesse av å begrense eller legge ned virksomheten? Fattigkommisjonen snakket om frykten for økte fattigutgifter, men saken endte uten tiltak på grunn av manglende bevis. I 1868 – året før saken avsluttes – opprettet formannskapet en komité som skulle undersøke de økte fattigutgiftene i Kristiania. Fattigutgiftene hadde altså økt i perioden, men noen sammenheng med klagen på Tukthusets vaskerivirksomhet ble ikke anerkjent av formannskapet. Som nevnt tidligere i artikkelen var frykten for økte fattigutgifter gjennomgående for hele 1800-tallet. Til tross for dette resulterte de ulike kommisjonenes reformforslag sjeldent i faktiske tiltak eller endringer i lovverk.

Dette kan til dels tilskrives den sterke posisjonen til det lokale selvstyret som formannskapslovene av 1837 etablerte. Konflikter mellom kommunene og staten var hyppige, og slaget sto som regel omkring hvem som skulle bære hvilke utgifter. I Kristiania var den største striden hvem som skulle betale for den militære innkvarteringen i byen, kommunen eller staten. Dette var en tredjedel av budsjettet til Kristiania kommune i 1830-årene og da staten tok over utgiftene i 1839 var dette en betydelig lettelse.²³ Indignasjonen over at det statlige Tukthuset tjente penger på bekostning av byens arbeidere – og kanskje viktigere kommunens to anstalter: det kommunale vaskeriet og arbeidsanstalten – kommer tydelig frem i brevvekslingen. Da Ordning argumenterte for at Tukthusets vaskerivirksomhet måtte opphøre begrunnet han dette med: «der syntes at være noget i høi Grad Uretfærdigt i at Christiania kommune paa nogen Maade skal underholde Statens Tugthuus». Det var aldri snakk om å avvikle vaskerivirksomheten som foregikk på kommunens arbeidsanstalt og som også benyttet seg av tvungen arbeidskraft. Trolig skyldes dette at inntektene fra arbeidsanstalten kom kommunen til gode. En kan altså med god grunn stille seg spørsmålet om saken ville ha nådd formannskapet om Tukthuset hadde vært en kommunal anstalt – dette til tross for at konkurransen for vaskekonene ville vært nøyaktig den samme.

Snur vi spørsmålet på hodet og spør hvem som tjente penger på vaskerivirksomheten, blir det enda tydeligere hvorfor saken ikke endte i noen tiltak. Interessen for å holde utgiftene til straffeanstaltene så lave som mulig var svært fremtredende. Arbeidsvirksomheten på straffeanstaltene ga altså dobbel gevinst: den sysselsatte de innsatte og ga fortje-

Tukthusets vaskerivirksomhet foregikk i stor skala, og vaskeriet var i bruk helt til det siste. Dette bildet er tatt på slutten av 1930-årene, før rivingen av bygget i 1938. FOTO: ARBEIDERBLADET / ARBARK

neste til anstalten. Tar vi vekk faktoren stat versus kommune, blir arbeidsvirksomheten altså utelukkende positiv for myndighetene. I tillegg til dette fikk jo – som fattigkommisjonens flertall påpekte – byens formuende familier bedre og billigere vask, en faktor som veide tyngre enn arbeidernes tapte arbeidsinntekt. En kan også spekulere i om denne tapte arbeidsinntekten førte til at arbeiderne gikk med på å arbeide for mindre penger – det er i hvert fall tydelig at vaskekonene senket prisene sine for å konkurrere med Tukthuset.

De eneste som ikke tjente på straffeanstaltene arbeidsvirksomhet var byens arbeidere, men deres klager ble – som vi allerede har fastslått - ikke ansett som troverdige. Straffeanstaltene ser altså ut til å ha hatt en betydning utover straffeelementet som ikke tidligere har blitt tillagt særlig vekt i norsk historieforskning. Hensynet til å holde anstaltene egne utgifter nede veide sterkere enn eventuell økt arbeidsledighet blant byens befolkning. Fattigdom var tross alt naturlig og et nødvendig onde for fremskritt og progresjon, sett med myndighetenes øyne.

Noter

- 1 Alle referanser til saken (hvis ikke annet er oppgitt) stammer fra arkivstykket: Oslo byarkiv, Prinds Christian Augusts Minde. Arbeidsanstalten og dollhuset. Diverse om anstaltens virksomhet. Sakspapirer etter klage fra Fattigkommissjonen angående Tukthusets vaskeri.
- 2 J. E. Myhre, *Oslo bys historie*, bd. 3, Oslo 1990: 50-51.
- 3 W. Olejniczak, Working the body of the poor, i *Journal of social history*, 24, Charleston 1990: 99.
- 4 G. Midré, *Bot, bedring eller brød?*, Oslo 1995: 63.
- 5 T. Munck. Keeping the peace, i *Scandinavian Journal of History*, 32: 1, 2007: 43.
- 6 Munck 2007: 44.
- 7 Munck 2007: 53.
- 8 «Anordning om Tugthusets Indrettelse i Christiania og de Fattiges Forflegning i Aggershuus Stift» av 2. desember 1741, i P.H. Smith, *Kongelige Forordninger samt andre trykte Anordninger m.m. som frå Aar 1670 til 1814 ere udkomne og vedkomne Kongeriget Norges Lovgivning, i tidsfølgende Orden og udtogsviis udgivne og forsynede med alphabetisk Register. Første Deel, indeholdende Aarene frå 1670 til 1754 inclusive*, Christiania 1823: 520-546.
- 9 A. Seip, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo 1984: 63.
- 10 *Femtiåars-beretning om Christiania kommune for årene 1837-1886*, Kristiania 1892: 357.
- 11 *Ibid.*: 349-350.
- 12 C. Juterud, «Man kan ikke la dem døe af Hunger», masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2013: 31.
- 13 Myhre 1990: 180.
- 14 G. Røde (red.), *Livet langs elva*, Oslo 2002: 25.
- 15 E. Sundt, *Om Piperviken og Ruseløkkbakken. Undersøgelser om Arbeidsklassens Kaar og Sæder i Christiania*, Christiania 1858: 24.
- 16 E. Bull, *Arbejderklassen blir til 1850-1900*, bd. 1, i A. Kokkvoll og J. Sverdrup (red.), *Arbejderbevegelsens historie i Norge*, Oslo 1985: 91.
- 17 Oslo byarkiv, Komiteer og utvalg, Tukthuskommissjonen, Diverse.
- 18 *Femtiåars-beretning om Christiania kommune for årene 1837-1886*, Kristiania 1892: 381.
- 19 *Beretning om Bødsfængselets Virksomhed i aaret 1869*, Christiania 1869:19.
- 20 A. Omsted, *Fra Mangelsgården til Sing Sing*, Oslo 1949: 14.
- 21 J. Bergkvist, En Haard og Dyr Tid, masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2008: 142.
- 22 Myhre 1990: 50-51.
- 23 Myhre 1990: 149.

